

Lights, Camera and Action Against Dating Violence — przykład programu profilaktycznego nastawionego na przeciwdziałanie przemocy w związkach intymnych nastolatków

Lights, Camera and Action Against Dating Violence: exemplary project to counteract violence in intimate relations of teenagers

Katarzyna Maria Waszyńska¹, Jacek Pyżalski², Sylwia Jaskulska², Iwona Chmura-Rutkowska², Barbara Jankowiak²

¹Laboratorium Promocji Zdrowia i Psychoterapii, Wydział Studiów Edukacyjnych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

²Wydział Studiów Edukacyjnych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Streszczenie

Przemoc na randkach jest istotnym problemem, który może zaburzyć rozwój adolescentów. Wyniki europejskich badań ujawniły, że doświadczanie różnych rodzajów przemocy w związkach dotyczy znaczącego odsetka nastolatków. Istotne jest zatem projektowanie i wdrażanie opartych na wiedzy programów profilaktycznych, dotyczących tego zjawiska. Przykładem takiego programu jest realizowany w sześciu krajach (Hiszpania, Polska, Portugalia, Rumunia, Włochy, Wielka Brytania) program *Lights, Camera and Action Against Dating Violence*. Jego założenia oraz opis wdrożenia w Polsce przedstawiono w artykule.

Słowa kluczowe: związki intymne, przemoc na randkach, profilaktyka, młodzież

Seksuologia Polska 2021; 19: 1–6

Abstract

*Dating violence is a significant problem that can disrupt the development of adolescents. European research has revealed that experiencing different types of violence in relationships affects a significant proportion of teenagers. It is therefore important to design and implement knowledge-based prevention programs related to this phenomenon. An example of such a program is the *Lights, Camera and Action Against Dating Violence* program implemented in six countries (Spain, Poland, Portugal, Romania, Italy, United Kingdom).*

Key words:

Seksuologia Polska 2021; 19: 1–6

Wstęp

Okres adolescencji jest czasem intensywnych zmian rozwojowych, dla których związki intymne mogą

mieć stymulujące znaczenie. Relacje uczuciowe nastolatków odgrywają ważną rolę w rozwoju tożsamości, transformacji relacji rodzinnych. Przekładają się one także na relacje z rówieśnikami, rozwój seksualności oraz mają znaczenie dla osiągnięć szkolnych i planowania kariery, a więc dla kluczowych zadań rozwojowych tego okresu [1]. Można przyjąć, że nawiązywanie romantycznych relacji i inicjowanie aktywności

Adres do korespondencji: Katarzyna Maria Waszyńska, Laboratorium Promocji Zdrowia i Psychoterapii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: psychologkw@wp.pl

Nadesłano: 3.09.2020

Przyjęto do druku: 3.03.2021

seksualnej to klucz do rozwoju w okresie dojrzewania [2]. Poniżej opisano znaczenie związków intymnych w transformacjach rozwojowych w następujących obszarach: psychologicznym (w aspekcie kształtowania tożsamości i rozwoju kariery), społecznym (w aspekcie zmian w relacjach z rówieśnikami i dorosłymi), seksualnym (rozwoju zachowań seksualnych).

Związki intymne młodzieży a rozwój w okresie adolescencji

W obszarze psychologicznym centralną kwestią rozwojową jest kształtowanie się tożsamości [3]. Doświadczenia zdobyte w związku uczuciowym mogą odgrywać istotną rolę w kontekście postrzegania siebie w zakresie funkcjonowania w obszarze relacji miłosnej i samooceny. Nastolatki, którzy będą mieli pozytywne doświadczenia, mogą budować koncepcję siebie jako ważnych partnerów, podczas gdy ci, którzy mają negatywne doświadczenia, mogą wątpić w swoją zdolność do bycia pożądanymi osobami w związku [1]. Ryzykowne natomiast dla procesu kształtowania się tożsamości w okresie dorastania może być rodzicielstwo nastolatków, które jest możliwą konsekwencją podejmowania życia seksualnego. Ze względu na stałe wymagania i obowiązki, pełnienie roli rodzica może istotnie utrudnić realizację charakterystycznych dla tego okresu zadań rozwojowych i uniemożliwić korzystanie z moratorium (odroczenia w podejmowaniu ról osób dorosłych), co jest niezwykle ważne w procesie poszukiwania odpowiedzi na pytania „kim jestem?”, „kim chcę być?” [4].

Ważnym aspektem w rozwoju młodzieży jest kwestia osiągnięć szkolnych i planowania kariery. Wyniki badań w tym obszarze wskazują, że oceny szkolne romantycznego partnera są istotnym predyktorem ocen jego partnera/partnerki [5]. Można zatem przypuszczać, że funkcjonowanie w związku intymnym w tym okresie może mieć znaczenie dla planowania przyszłości edukacyjnej.

W okresie dorastania intensywne zmiany dotyczą także sfery społecznej. Do najważniejszych można zaliczyć przebudowę relacji z rodzicami i wzrastające znaczenie grupy rówieśniczej [6]. Rozwój związków z rówieśnikami postępuje od grup jednopłciowych, poprzez towarzystwo mieszane, na parach intymnych skończywszy [7]. Romantyczne doświadczenia mogą powodować zmiany w relacjach społecznych, ponieważ nastolatki, które tworzą związki intymne, spędzają mniej czasu z członkami rodziny i więcej czasu z partnerem/partnerką. Ich relacje uczuciowe są często również powszechnym źródłem konfliktów i napięć w rodzinach. Kwestie dotyczące zaangażo-

wania w relację intymną wywołują niejednokrotnie dyskusje pomiędzy dziećmi a rodzicami, przyczyniając się do redefiniowania wzajemnych potrzeb i oczekiwań. Sprzyja to także normatywnej transformacji procesu decyzyjnego w stosunkach rodzinnych [8].

W aspekcie rozwoju społecznego związki intymne przyczyniają się do rozwoju zdolności do współpracy, współtworzenia i współodpowiedzialności za relację. Ponadto „randkowanie” wpływa pozytywnie na popularność i reputację młodego człowieka wśród rówieśników [8].

Związki intymne mogą się również przyczyniać do zwiększenia aktywności w obszarze seksualności będąc głównym kontekstem podejmowanych zachowań seksualnych [9]. W tym okresie młodzież podejmuje różne formy aktywności seksualnej od autoerotycznych (masturbacja) do partnerskich (np.: petting, współżycie). Formy aktywności seksualnej zmieniają się [10, 11], a — jak wskazują wyniki badań, to uczucia do partnera/partnerki są jednym z podstawowych motywów podejmowania zachowań seksualnych [8].

Warto jednak pamiętać, że tworzenie związków intymnych może być korzystne dla rozwoju w okresie adolescencji jedynie wtedy, gdy w tych relacjach nie występuje zjawisko przemocy. Dlatego niezwykle ważne jest wyposażenie nastolatków w kompetencje ważne w budowaniu zdrowych związków.

Przemoc w związkach intymnych nastolatków

Przemoc w związkach intymnych dotyczy działań o charakterze fizycznym, emocjonalnym i/lub seksualnym wobec partnera/ki [12] i w szerszym kontekście jest ujmowana jako przejaw przemocy ze względu na płeć (GBV, *gender-based violence*) [13]. Jak wynika z badań Straussa [14], 30% nastolatków deklaruje, że byli ofiarami przemocy fizycznej ze strony partnera, a 50% doznało przemocy psychicznej. Również w innym badaniu wskazano na podobny zakres występowania tego zjawiska wśród młodych ludzi: 46% badanych podejmowało akty agresji fizycznej i 62% — agresji psychicznej [15]. Natomiast wyniki badań prowadzonych w Hiszpanii wśród osób od 16 do 20 lat, ujawniły, że 40% z nich stosowało przemoc fizyczną wobec partnera/ki, a 90% przemoc werbalną w związku [16]. W literaturze przedmiotu wyróżnia się nieco inne czynniki ryzyka występowania przemocy w związkach intymnych wśród osób dorosłych i nastolatków. W tej drugiej grupie łączą się bardziej z kwestiami, które mogą ulegać zmianie w procesie rozwoju, takimi jak: niedojrzałość emocjonalna, niższe umiejętności społeczne, intensywność uczuć roman-

tycznych, wpływ innych osób czy stereotypowe przekonania na temat ról płciowych [17]. Predyktorami przemocy są często w takich przypadkach trudności w radzeniu sobie z emocjami i stanami, takimi jak złość, zazdrość czy doświadczenie upokorzenia [18]. Z tego względu profilaktyka przemocy w związkach intymnych nastolatków polega na takich rozwiązaniach, jak rozwój kompetencji w zakresie radzenia sobie z trudnymi emocjami, rozwijanie umiejętności społecznych i komunikacji.

Wielu badaczy zajmujących się tym zjawiskiem pisze, że młodzi ludzie mają często problemy z rozpoznaniem przemocy w związku, ponieważ tłumaczą takie działania sposobem wyrażania uczuć, zaangażowania [19, 20]. Jest to związane z szeregiem mitów i stereotypów oraz norm kulturowych dotyczących ról płciowych, bliskich związków kobiet i mężczyzn, miłości, a także ze społeczną nierównością ze względu na płeć [21]. To powoduje, że spora część przypadków przemocy w związkach nie jest ujawniana. Milczenie nastolatków bywa odpowiedzią na postawy osób dorosłych i kulturowy klimat wokół kwestii rozwoju tożsamości płciowej oraz seksualności młodych ludzi [22]. Jeśli już natomiast młodzież szuka pomocy w takich przypadkach, najczęściej zwraca się do swoich rówieśników [23]. Podniesienie świadomości nastolatków na temat czynników ryzyka, sygnałów ostrzegawczych, przejawów oraz konsekwencji zjawiska przemocy pomoże im identyfikować takie zachowania już na wstępnych etapach relacji.

Rozwijanie osobistych zasobów, kompetencji społecznych, takich jak umiejętności komunikacji, rozwiązywania problemów i konfliktów, asertywność, empatia, pozytywna samoocena, jest istotną strategią minimalizującą wystąpienie zachowań ryzykownych związanych z przemocą. Dlatego w ostatnich latach powstało wiele programów wspierających młodych ludzi w tym obszarze, mających na celu w długofalowej perspektywie zminimalizowanie występowania zjawiska przemocy w związkach intymnych. Jednym z nich jest międzynarodowy program *Lights, Camera and Action. Against Dating Violence* [24], który, jak piszą autorzy projektu (M. Carmen Davó-Blanes, Rosario Ferrer-Cascales, Natalia Albaladejo-Blázquez, Miriam Sánchez-San Segundo, Vanesa Pérez-Martínez, Carmen Vives-Cases), opiera się na modelu „pozytywnego rozwoju młodzieży” skoncentrowanym na potencjale istniejącym zarówno w jednostkach, jak i otaczających je środowiskach (rodzinnie, szkole i społeczności lokalnej), w celu wspierania kompetencji ochronnych przeciwko przemocy w związkach [25]. Program jest skierowany do młodych ludzi w wieku od 13 do 17 lat. Poniżej zostaną omówione jego założenia i etapy realizacji.

Opis projektu

Projekt *Lights, Camera and Action. Against Dating Violence* otrzymał finansowanie z Dyrekcji Generalnej Komisji Europejskiej ds. Sprawiedliwości (DG ds. sprawiedliwości), Program Przeciwdziałania Przemocy Wobec Kobiet, nr grantu 776905. Kierownikiem projektu ze strony polskiej był prof. Jacek Pyżalski, a wykonawczyniami: dr Iwona Chmura-Rutkowska, prof. Barbara Jankowiak, prof. hab. Sylwia Jaskulska i prof. Katarzyna Waszyńska. Projekt realizowano od 1 kwietnia 2018 roku do 30 września 2019 roku.

W projekcie uczestniczyli naukowcy i naukowczynie z zespołów uniwersyteckich z:

- Alicante — Universidad de Alicante, Instituto de Salud Carlos III (Hiszpania)
- Rzymu — La Lumsa — Libera Università Maria Santissima Assunta (Włochy)
- Cardiff — Cardiff Metropolitan University (Wielka Brytania)
- Iasi — Universitatea de Medicina si Farmacie GrigoreTt.Popa Iasi (Rumunia)
- Poznań — Wydział Studiów Edukacyjnych UAM (Polska)
- Matosinhos — Instituto Universitário da Maia — ISMAI (Portugalia)

Program opierał się na założeniu, że okres dojrzewania to ważny moment rozwojowy, w czasie którego tworzy się i wzmacnia obraz pozytywnych relacji intymnych. Wczesne oddziaływanie ze strony profesjonalistów może pomóc w budowaniu szacunku i samooceny, a także poprawić jakość tworzonych przez młodzież relacji.

Celem projektu było wzmocnienie i poprawa jakości relacji rówieśniczych, ze szczególnym uwzględnieniem związków intymnych poprzez:

- wzmocnienie czynników chroniących — indywidualnych i w środowisku;
- nabywanie umiejętności (w tym komunikacyjnych) niezbędnych do budowania pozytywnych relacji opartych na adekwatnej samoocenie i zaufaniu
- wzmacnianie postaw przeciwdziałających przemocy w związkach;
- promowanie rozwoju kompetencji społecznych w zakresie rozwiązywania konfliktów, mediacji i negocjacji;
- wzmocnienie świadomości własnych praw w relacjach z innymi i aktywnego działania w przypadku bycia świadkiem przemocy.

Uczestnikami projektu w Poznaniu były uczennice i uczniowie dwóch poznańskich liceów.

Pierwszy etap polegał na przeprowadzeniu (we wszystkich krajach) badań dotyczących zakresu i form przemocy na randkach wśród nastolatków oraz czynni-

ków chroniących i czynników ryzyka tego zjawiska. Następnie zrealizowano program w szkołach i ponownie, po zakończeniu zajęć, dokonano badań kontrolnych (druga fala). Realizacja programu profilaktycznego przebiegała według następujących etapów:

- opracowanie i adaptacja podręczników dla nauczycielek, nauczycieli (z opisem poszczególnych etapów i zadań) oraz zeszytów ćwiczeń do pracy dla uczniów i uczennic [26];
- szkolenie nauczycieli i nauczycielek dotyczące przebiegu projektu i prowadzenia warsztatów;
- warsztaty edukacyjne z uczennicami i uczniami prowadzone przez nauczycielki w szkołach;
- warsztaty filmowe dla młodzieży prowadzone przez profesjonalistów (reżyserów, aktorów, scenarzystów);
- przygotowanie przez uczniów filmów profilaktycznych;
- pokaz i projekcja filmów na gali kończącej projekt.

Plan warsztatów, szczegółowo opisany w podręcznikach, zakładał rozwijanie umiejętności i zasobów poszczególnych uczestniczek i uczestników, a także opierał się na procesach rozwoju grupy. W podręcznikach omówiono takie tematy, jak: obalanie mitów i irracjonalnych przekonań na temat związków; samokontrola i rozwiązywanie problemów; komunikacja, asertywność i samoocena.

Budując program warsztatów, założono, że niektóre przekonania, które młodzi ludzie mają na temat miłości, wiążą się z mitami miłości romantycznej. Może to wpłynąć na ich doświadczenia i wygenerować nierealne oczekiwania. Do mitów tych zaliczono:

- stereotypy związane z rolą płciową przyczyniające się do nierówności między mężczyznami i kobietami;
- mit miłości, która powinna przetrwać wszystko — sprawiający, że nastolatki kontynuują relacje, nawet jeśli jeden z nich nie czuje się dobrze w związku;
- mit „drugiej połówki”, w myśl którego ludzie są niekompletni i potrzebują kogoś, kto ich dopełni, aby mieć satysfakcjonujące życie;
- mit zazdrości będącej dowodem silnej miłości — prowadzący często do przemocy na randkach.

Wykrycie, nazwanie tych przekonań i praca z nimi była pierwszym krokiem do promowania zdrowych relacji. Położono też nacisk na rozwój umiejętności związanych z samokontrolą, pozwalających młodzieży na podejmowanie skutecznych sposobów reagowania w trudnych sytuacjach.

Celem warsztatów było też promowanie zasobów, które pomagają budować prawidłowe relacje w związkach intymnych. Były to, na przykład: wzajemny szacunek, zaufanie i wsparcie, uczciwość, umiejętność prowadzenia sporów, pewność siebie. Uczniowie

i uczennice mogli też dowiedzieć się, jak rozpoznać niektóre przejawy niezdrowych zjawisk w związku, takie jak: kontrola, wrogość, nieuczciwość, brak szacunku, zależność, zastraszanie, przemoc fizyczna, przemoc seksualna. Zwracano uwagę nie tylko na pracę w obszarze wiedzy, ale także rozwijanie kompetencji, umiejętności i zmianę postaw w omawianym zakresie. Wszystkie zagadnienia zrealizowano w formie aktywnej, poprzez metody aktywizujące i ćwiczenia. Nauczycielki i nauczyciele dostali też wskazówki dotyczące rozwiązywania sytuacji trudnych podczas warsztatów i wsparcie w postaci omówienia najważniejszych kwestii merytorycznych z psychologicznego punktu widzenia.

Zajęcia składały się z kilku części:

Moduł 1. Zasoby dla pozytywnego rozwoju i wzmacniania zdrowych relacji w intymnych związkach nastolatków. W ramach tego etapu uczennice i uczniowie skupiali się na umiejętnościach:

- rozpoznawania czynników ochronnych w związkach, w sobie, w rodzinie, szkole i społeczności;
- identyfikowania sytuacji i postaw seksistowskich i lub wzmacniających zachowania przemocowe;
- budowania umiejętności wyrażania swoich potrzeb;
- rozwijania pozytywnej komunikacji i sposobów rozwiązywania konfliktów w związkach partnerskich.

Moduł 2. Kompetencje, które budują zdrowe relacje. Moduł ten koncentruje się głównie na kompetencjach społecznych i emocjonalnych ułatwiających pozytywny rozwój i umożliwiających samorozwój. Kompetencje te obejmowały umiejętności społeczne, kontrolę emocji a także elementy asertywności i empatii.

Ważnym elementem modułu była edukacja na temat rozpoznawania zniekształceń poznawczych i irracjonalnych przekonań które legitymizują użycie przemocy w bliskich związkach oraz refleksja nad mitami i przekonaniem społeczno-kulturowymi na temat przemocy na randkach.

Ćwiczenia miały na celu określenie, czym są automatyczne myśli, zniekształcenia poznawcze i irracjonalne myśli oraz jaka jest ich rola w sytuacji konfliktu w związku.

Podstawowymi kompetencjami, które były ćwiczone w tym module, były:

- rozwijanie umiejętności zarządzania problemami i konfliktami w komunikacji interpersonalnej, w tym procesy mediacji i negocjacji między młodymi ludźmi.
- kontrola złości, samokontrola i rozwiązywanie problemów (rozpoznanie złości i irytacji oraz konsekwencji, jakie wywołują w związku partnerskim, uczenie się samokontroli i technik relaksacyjnych, które pozwalają uczestnikom panować nad emo-

cjami i konstruktywnie je wyrażać, identyfikowanie faz rozwiązywania problemów).

- identyfikacją uprzedzeń i błędnych interpretacji poznawczych, które mogą mieć znaczenie dla jakości funkcjonowania związków partnerskich.
- kształtowanie kompetencji w obszarze: poszanowania własnych granic i praw rówieśników; zapobiegania i przeciwstawiania się występowaniu przemocy w relacjach.

Po zajęciach edukacyjnych i warsztatowych uczniowie brali udział w spotkaniach z profesjonalistami zajmującymi się produkcją filmów. Korzystając z wiedzy i doświadczeń gości, pisali własne scenariusze, zajmowali się scenografią i kostiumami i w efekcie nagrywali filmy na temat roli indywidualnych, rodzinnych, środowiskowych i szkolnych czynników chroniących przed przemocą na randkach.

Każdy z filmów, będący integralną częścią warsztatów uwzględnił, przepracowane wcześniej podczas zajęć edukacyjnych, typowe problemy pojawiające się w relacjach nastolatków i przedstawiał pozytywne sposoby radzenia sobie z nimi.

W filmach zrealizowanych przez polską młodzież, poruszono tematy takie, jak: presja rówieśnicza związana z określonym zachowaniem w związku; trudności w asertywnej odmowie; trudności związane z kreowaniem wizerunku online; konflikty w związku; problem komunikacji i zaufania w relacji; problem przeproszenia i przyjmowania przeprosin; zawstydzania partnera wobec grupy rówieśniczej; atrakcyjności związanej z sytuacją materialną oraz popularności w grupie rówieśniczej oraz wsparcia rówieśniczego w sytuacjach kryzysowych.

Filmy z wszystkich krajów opatrzone napisami w języku angielskim są dostępne dla uczestników projektu. Mogą być okazją do odnalezienia podobieństw w podejściu do rozwiązywania problemów w związkach, mimo różnic kulturowych.

Podczas gali zakończenia projektu uczniowie i uczennice oglądali propozycje filmowe, swoje jak i pozostałych rówieśników, mieli też możliwość wzięcia udziału w naukowym seminarium na temat psychologicznych aspektów dorastania i wchodzenia w romantyczne relacje. W trakcie trwania spotkania, dzielili się również swoimi spostrzeżeniami i wnioskami z uczestnictwa w projekcie.

Uczniowie i uczennice wśród korzyści, które odnieśli w trakcie projektu wymieniali najczęściej:

- możliwość zdobywania wiedzy na temat zdrowych relacji intymnych,
- możliwość uczenia się strategii rozwiązywania problemów,
- uczenie się właściwych sposobów komunikacji,

- możliwość dyskusji w bezpiecznej atmosferze,
- możliwość zastosowania zdobytej wiedzy w przyszłości.

Projekt został bardzo pozytywnie oceniony zarówno przez nauczycieli jak i uczniów. Wyniki z przebiegu zarówno 1 jak i 2 fali, jak również ewaluacji programu, są na bieżąco publikowane w czasopismach naukowych [27, 28].

W projekcie wzięło udział 1555 uczniów w wieku 13–16 lat: z Alicante (130 dziewcząt i 125 chłopców), z Rzymu (206 dziewcząt i 79 chłopców) z ILasi (214 dziewcząt i 129 chłopców), z Matosinhos (125 dziewcząt i 134 chłopców), z Poznania (135 dziewcząt i 55 chłopców) i Cardiff (112 dziewcząt i 92 chłopców).

Szczegółowy opis projektu a także zapisy z przebiegu poszczególnych faz znajdują się na stronie <http://www.lights4violence.eu/>. Projekt ten może służyć jako wspomagający w realizacji zajęć odnoszących się do edukacji seksualnej, a także wchodzący w zakres programów profilaktycznych w obszarze promocji zdrowia seksualnego.

Rekomendacje

Zalecenia dotyczące sposobu wdrażania metod L4V

Program nie jest trudny do wdrożenia; nie potrzeba specjalistycznego sprzętu ani przestrzeni, aby mogły odbywać się warsztaty. Całość uatrakcyjniła fakt uwzględnienia twórczości młodych ludzi oraz wykorzystanie nowych technologii (tworzenie filmu). Profesjonalna kamera czy możliwość współpracy ze studiem filmowym może uatrakcyjnić zajęcia ale uczniowie mogą w swojej pracy korzystać również z własnych telefonów i ogólnodostępnych programów do montowania filmów.

Ponadto ze względu na prężny rozwój na świecie podejścia naukowego w oddziaływaniach praktycznych (tzw. praktyka oparta na dowodach naukowych) istotne jest, żeby także w Polsce dostępne były programy profilaktyczne wykazujące dowody skuteczności.

Istotną korzyścią jest także podejmowanie tematu przemocy na randkach, który jak dotąd nie doczekał się takiej uwagi praktyków jak inne obszary profilaktyki skierowane do nastolatków, na przykład przeciwdziałanie stosowaniu środków psychoaktywnych.

Ze względu na niewielkie doświadczenia polskiej młodzieży z rzetelną edukacją seksualną można jeszcze bardziej wzbogacić program warsztatów o treści powiązane z poruszonymi tematami np. prawidłowości i zaburzenia rozwoju emocjonalnego i seksualnego w okresie dorastania.

Należy także szczególnie zadbać o poczucie bezpieczeństwa uczestników i uczestniczek warsztatów.

Muszą mieć oni pełne przekonanie o tym, że nikt nie pozna treści ich wypowiedzi ani nie dowie się o tym, w jaki sposób prezentowali siebie podczas warsztatów. Z grupą należy zawrzeć kontrakt zabezpieczający wszystkie uczestniczki i wszystkich uczestników.

Jeśli jest to możliwe, warto dodać zajęcia poprzedzające warsztaty, które będą miały jedynie cele integracyjne i związane z budowaniem dobrej atmosfery emocjonalnej, nawet jeśli grupa zna się z innych zajęć.

Zakończenie

W Polsce problem przemocy w związkach nastolatków jest rzadko podejmowany w opracowaniach naukowych, istnieje zatem potrzeba przeprowadzania ogólnokrajowych badań dotyczących tego problemu. Najbardziej jednak brakuje opartych na dowodach naukowych, skutecznych i atrakcyjnych dla młodzieży programów edukacyjnych. Dlatego dobrze się stało, że Polska dołączyła do międzynarodowego projektu wypełniającego tę lukę.

Wyniki badań zarówno pierwszej, jak i drugiej fali projektu są opisywane systematycznie i publikowane [28].

Projekt został oceniony zarówno pod względem skuteczności (przy zastosowaniu metodologii pre-test/post-test), jak i oceny procesu (wywiady z uczestnikami). Ta część będzie również opisana w innych artykułach.

Piśmiennictwo:

1. Furman W, Shaffer L. The role of romantic relationships in adolescent development. In: Florsheim P, Shaffer L. ed. Adolescent romantic relations and sexual behavior: Theory, research and practical implications. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah 2003: 35–45.
2. Tucker Halpern C. Biological Influences on Adolescent Romantic and Sexual Behavior. In: Florsheim P. ed. Adolescent romantic relations and sexual behavior: Theory, research and practical implications. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah 2003.
3. Erikson EH. Dzieciństwo i społeczeństwo. Rebis, Poznań 1997.
4. Coley RL, Chase-Lansdale PL. Adolescent pregnancy and parenthood. Recent evidence and future directions. *Am Psychol.* 1998; 53(2): 152–166, doi: [10.1037//0003-066x.53.2.152](https://doi.org/10.1037//0003-066x.53.2.152), indexed in Pubmed: [9491745](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/9491745/).
5. Giordano PC, Manning WD, Longmore MA. Adolescent romantic relationships: An emerging portrait of their nature and developmental significance. In: Booth AC, Crouter AC. ed. Romance and Sex in Adolescence and Emerging Adulthood: Risks and Opportunities. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah 2006: 141.
6. Peterson GW, Bush KR. Families and Adolescent Development. In: Gullotta TPW, Plant RW, Evans MAR. ed. Handbook of Adolescent Behavioral Problems: Evidence-Based Approaches to Prevention and Treatment. Springer Science+Business Media, New York 2015: 45.
7. Dunphy D. The Social Structure of Urban Adolescent Peer Groups. *Sociometry.* 1963; 26(2): 230, doi: [10.2307/2785909](https://doi.org/10.2307/2785909).
8. Furman W, Shaffer L. The role of romantic relationships in adolescent development. In: Florsheim P. ed. Adolescent romantic relations and sexual behavior: Theory, research and practical implications. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah 2003: 65–95.
9. B R, Beckett MK, Collins RL, Shaw R. Adolescent romantic relationships as precursors of healthy adult marriages. A review of theory, research, and programs. RAND Corporation, Santa Monica 2007: 22.
10. Beisert M. Trud dorastania seksualnego. In: Beisert M. ed. Seksualność w cyklu życia człowieka. Zakład Wydawniczy - K. Domke, Poznań 2004.
11. Obuchowska I, Jaczewski A. Rozwój erotyczny. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2002.
12. Centers for Disease Control and Prevention. Understanding teen dating violence. Fact sheet. CDC 2016. <http://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/teen-dating-violence-factsheet-a.pdf>.
13. Chmura-Rutkowska I. Być dziewczyną - być chłopakiem i przetrwać. Pleć i przemoc w narracjach młodzieży. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019.
14. Straus M. Prevalence of Violence Against Dating Partners by Male and Female University Students Worldwide. *Violence Against Women.* 2016; 10(7): 790–811, doi: [10.1177/1077801204265552](https://doi.org/10.1177/1077801204265552).
15. Cáceres Carrasco J. Violencia física, psicológica y sexual en el ámbito de la pareja: papel del contexto. *Clínica y Salud.* 2004; 15(1).
16. Muñoz-Rivas MJ, Graña Gómez JL, O’Leary KD, et al. Physical and psychological aggression in dating relationships in Spanish university students. *Psicothema.* 2007; 19(1).
17. Vizcarra M, Poo A, Donoso T. Programa educativo para la prevención de la violencia en el noviazgo. *Revista de Psicología.* 2013; 22(1): 48, doi: [10.5354/0719-0581.2013.27719](https://doi.org/10.5354/0719-0581.2013.27719).
18. Fernández-González L, Calvete E, Orue I, et al. The role of emotional intelligence in the maintenance of adolescent dating violence perpetration. *Personality and Individual Differences.* 2018; 127: 68–73, doi: [10.1016/j.paid.2018.01.038](https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.01.038).
19. González R, Santana JD. Violencia en parejas jóvenes. Pirámide, Madrid 2001.
20. Soldevila A., Domínguez A., Giordano R., Fuentes S., Consolini L. (2012, December). ¿Celos, amor, culpa o patología? Cómo perciben la violencia de género en sus relaciones de pareja los/as estudiantes de Trabajo Social. In Actas del 2º Congreso Interdisciplinario sobre Género y Sociedad: “Lo personal es político” Vol. 1, No. 1.
21. Mmari K, Blum RW, Atnafou R, et al. Exploration of Gender Norms and Socialization Among Early Adolescents: The Use of Qualitative Methods for the Global Early Adolescent Study. *J Adolesc Health.* 2017; 61(4S): S12–S18, doi: [10.1016/j.jadohealth.2017.07.006](https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2017.07.006), indexed in Pubmed: [28915986](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28915986/).
22. Chmura-Rutkowska I. Conspiracy of Silence. The Loneliness of Victims of Sexual and Gender-based Violence in Polish Junior High Schools. *Forum Oświatowe.* 2014; 1(51): 1135–1275.
23. Ashley OS, Foshee VA. Adolescent help-seeking for dating violence: prevalence, sociodemographic correlates, and sources of help. *J Adolesc Health.* 2005; 36(1): 25–31, doi: [10.1016/j.jadohealth.2003.12.014](https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2003.12.014), indexed in Pubmed: [15661593](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15661593/).
24. Vives-Cases C, Davo-Blanes MC, Ferrer-Cascales R, et al. Lights4Violence: a quasi-experimental educational intervention in six European countries to promote positive relationships among adolescents. *BMC Public Health.* 2019; 19(1): 389, doi: [10.1186/s12889-019-6726-0](https://doi.org/10.1186/s12889-019-6726-0), indexed in Pubmed: [30961558](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30961558/).
25. Benson P, Scales P, Hamilton S, et al. Positive Youth Development: Theory, Research, and Applications. *Handbook of Child Psychology.* 2007, doi: [10.1002/9780470147658.chpsy0116](https://doi.org/10.1002/9780470147658.chpsy0116).
26. Carmen Davo-Blanes M, Ferrer-Cascales R, Albaladejo-Blazquez N et al. Lights, Camera and Action Against Dating Violence. Podręcznik dla nauczycielek i nauczycieli. tłum. Neves A. S., Pyżalski J., Sanz-Barbeo B, Jaskulska S, Chmura-Rutkowska I, Jankowiak B, Waszyńska K., Poznań 2018.
27. Vives-Cases C, Davo-Blanes MC, Ferrer-Cascales R et al. Lights4Violence: a quasi-experimental educational intervention in six European countries to promote positive relationships among adolescents. *BMC Public Health* volume 19, Article number: 389 (2019). <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-019-6726-0>.
28. Pérez-Martínez V, Sanz-Barbero B, Ferrer-Cascales R, et al. The Role of Social Support in Machismo and Acceptance of Violence Among Adolescents in Europe: Lights4Violence Baseline Results. *J Adolesc Health.* 2021; 68(5): 922–929, doi: [10.1016/j.jadohealth.2020.09.007](https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.09.007), indexed in Pubmed: [33067152](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33067152/).